

Vechten tegen het Verzet

De bestrijding van het verzet in Nederland tijdens de Tweede
Wereldoorlog door de Sicherheitspolizei

BACHELORSCRIPTIE VAN REMY GLASER

BEGELEIDER HELEN GREVERS

Inhoudsopgave

Inleiding.....	1
Hoofdstuk 1 – De Sicherheitspolizei.....	4
Hoofdstuk 2 – Kleine verzetjes.....	6
Hoofdstuk 3 – Stakingen.....	10
Hoofdstuk 4 – ‘Terreur’- en sabotagegroepen.....	15
Conclusie.....	19
Literatuurlijst.....	20

Inleiding

Van alle periodes in de Nederlandse geschiedenis is de Tweede Wereldoorlog wel het meest beschreven. Het verzet heeft hier altijd een grote rol in gespeeld. Het is een gevoelig onderwerp omdat het verzet enerzijds een heldenverhaal is dat heeft bijgedragen aan de naoorlogse nationale identiteit. Anderzijds is in de meer recente literatuur de kleinschaligheid van het verzet juist een onderdeel geworden van het beeld van een Nederland dat passief de bezetting onderging. Het perspectief van het verzet, van de collaborateurs en van de passieve bevolking is veel bestudeerd. Eén perspectief is onderbelicht gebleven, namelijk dat van de bezetter. De rol van de Duitse autoriteiten als bestrijders van het verzet is bekend, maar wat waren hun motivaties en afwegingen? In het geval van regelrechte sabotage of aanslagen was harde repressie een logische reactie, maar hoe zit het bijvoorbeeld met de ‘kleine verzetjes’ die het gezag niet direct aanvielen? Het Nederlandse verzet wordt wel als marginaal gezien, maar hoe zagen de Duitsers dat eigenlijk? Verzet werd beantwoord met repressie, maar dit ging op een geheel andere manier dan in andere Europese landen. Het verschil met Oost-Europa is enorm. Maar de situatie in België en Frankrijk was ook anders dan in Nederland. Dat komt niet alleen door de verschillen in de verzetsbewegingen, maar ook door de verschillen in repressie en organisatie van het bezettende regime.

Al voor de Duitse inval in mei 1940 werd de bestuurlijke structuur van het bezette Nederland voorbereid. Er kwam een burgerlijk bestuur geleid door *Reichskommissar* Arthur Seyss-Inquart. De veiligheidsdiensten stonden onder het bestuur van Hanns Rauter, de feitelijke nummer twee van het bezettingsregime. Er waren meerdere diensten die in meer of mindere mate met de bestrijding van het verzet te maken hadden: De *Sicherheitsdienst (SD)*, de *Sicherheitspolizei (SiPo)*, en de *Abwehr*. De *SD* fungeerde als inlichtingendienst, de *SiPo* als opsporingsdienst en de *Abwehr* was een militaire inlichtingendienst. Deze structuur was met enkele aanpassingen overgenomen van de structuur die ook in Duitsland zelf gebruikt werd. Er was nogal eens wat overlap tussen de bevoegdheden van de diensten, maar in principe was het de *Sicherheitspolizei* die de verantwoordelijkheid had voor de bestrijding van het verzet.¹

In vergelijking met de in Duitsland opererende diensten moesten de diensten in Nederland het met veel minder personeel doen, en waren ze afhankelijk van de samenwerking met bestaande Nederlandse organisaties, met name de politie. In andere bezette gebieden werden al deze organisaties per regio georganiseerd in grotendeels zelfstandig opererende *Einsatzkommandos*. In Nederland was

1 Henk Flap en Wil Arts (ed.), *De Organisatie van de Bezetting* (Amsterdam 1997) 143.

vanwege de goede transport- en communicatieverbindingen deze structuur veel meer gecentraliseerd opgezet. De vier regionale *Einsatzkommandos* stonden onder rechtstreekse leiding van Den Haag. De verdeling van de verantwoordelijkheden tussen de diensten was ook net iets anders dan in andere bezette gebieden. In Nederland had de *Abwehr* een vrij kleine rol. Zo hadden ze niet de bevoegdheid zelf mensen te arresteren, anders dan in België en Frankrijk, landen die onder een militair bestuur vielen.

Al deze organisaties werden geacht werkzaam te zijn op hun eigen terrein en relevante informatie met elkaar uit te wisselen. In de praktijk bleek dat de bevoegdheden onduidelijk waren en dat de organisaties langs elkaar heen werkten. In sommige gevallen leidde dat er zelfs toe dat agenten die geïnfiltrerd waren in een verzetsgroep door agenten van een andere dienst werden neergeschoten.² De efficiëntie werd verder verminderd door de rivaliteit tussen partij- en staatsorganisaties die ook in Duitsland plaatsvond.

Dit paper zal gaan over de *Sicherheitspolizei*. Het onderzoek probeert de vraag te beantwoorden hoe de *SiPo* het verzet bestreed. Welke aanpak werd er gebruikt tegen verschillende vormen van verzet? Wat zagen de Duitsers als een grote bedreiging? Om deze vragen te beantwoorden is het bovendien nodig om even stil te staan bij de organisatie van de *Sicherheitspolizei* en de doelen die het bezettingsregime had. De bestrijding van het verzet was immers een onderdeel van de poging deze doelen te realiseren, en in de methodes die gebruikt werden moest men daar rekening mee houden.

In de historiografie van vlak na de oorlog werd het bezettingsregime als een monolithisch geheel beschreven. Zo interpreteerde Lou de Jong gemakkelijk een toespraak van Seyss-Inquart of Rauter als representatief voor de houding van het hele apparaat.³ Tussen de Duitse organisaties werd een grote mate van samenwerking verondersteld en er was weinig oog voor de interne werking. Bovendien bestond er een intentionalistische visie op de organisatie en activiteiten van de Duitsers. Sinds de jaren 1980 is er meer discussie gekomen over deze visie. Dit heeft in Duitsland veel nieuwe literatuur opgeleverd, maar niet in Nederland. Toch is het om de oorlog goed te kunnen begrijpen essentieel dat er goede studies, gebaseerd op de nieuwste inzichten, bestaan over het interne functioneren van het bezettingsregime.⁴

Het onderzoek is vooral gebaseerd op interne documenten van de landelijke afdeling van de *Sicherheitspolizei*. Hier staan niet alle details beschreven van acties die tegen het verzet werden

2 Flap, *De Organisatie van de Bezetting*, 150.

3 Dr. Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* deel 7 1^e helft ('s Gravenhage 1976) 526.

4 Flap, *De Organisatie van de Bezetting*, 142.

ondernomen, die werden bijgehouden door de lokale afdelingen. Wel zijn hier de verslagen van de lokale afdelingen te vinden en de bevelen die vanuit het landelijke bestuur werden gegeven. Door op deze manier naar de bronnen te kijken wordt er een beeld gevormd van de algemene lijn die de landelijke bezettingsautoriteit op veiligheidsgebied probeerde te voeren. Het is die lijn die centraal staat in dit onderzoek, niet de details van elke actie tegen het verzet. De archieven van de *SiPo* zijn subjectief en gekleurd in het voordeel van de Duitsers. Aangezien het onderzoek gaat over de Duitse visie op het verzet en op de Nederlandse samenleving kunnen deze subjectieve bronnen goed gebruikt worden in dit onderzoek, aangevuld met secundaire literatuur voor de achtergrondinformatie.

Het onderzoek is op een thematische wijze ingedeeld. Hoofdstuk 1 begint met achtergrondinformatie over de werking van de *Sicherheitsdienst*. Hoofdstuk 2 weidt uit over de bestrijding van 'kleine verzetjes', acties die geen directe aanval waren op het regime. Hoofdstuk 3 gaat in op stakingen, een bijzonder punt van aandacht voor de *SiPo*. De stakingen die worden behandeld zijn deels daden van verzet en deels stakingen die niet tegen de bezetter gericht waren, maar wel als schadelijk door de Duitsers werden opgevat. In hoofdstuk 4 zal worden ingegaan op de bestrijding van verzetsacties zoals sabotage, aanslagen en overvallen.

Hoofdstuk 1 – De *Sicherheitspolizei*

Er waren twee hoofddoelen van de bezettingsautoriteit in Nederland. De economische exploitatie voor de Duitse oorlogsinzet en de nazificatie voor een toekomstige annexatie of verregaande integratie van Nederland met het Duitse rijk. De veiligheidsdiensten speelden een ondersteunende rol hierin en waren belast met de algemene handhaving van orde en gezag die nodig was om deze doelen te behalen en het bezettingsregime te handhaven.

De nazificatie van Nederland was oorspronkelijk geen ideologisch doel. Nederland werd in 1940 binnengevallen vanwege strategische redenen. Pas later bedacht Hitler het idee om het land om te vormen tot een nationaalsocialistische staat zoals Duitsland. In het eerste bezettingsjaar hadden de Duitsers grote hoop dat dit zou lukken. De schijnbaar kalme en accommoderende houding van de Nederlanders werd geïnterpreteerd als een uiting van sympathie voor Duitsland. Pas later realiseerde men zich dat dit een volledig verkeerde inschatting was. Het beleid werd echter niet gewijzigd en de pogingen tot nazificatie gingen gewoon door.⁵

Om de gehoopte sympathie voor Duitsland niet teveel te beschadigen probeerde het bezettingsregime in het begin om het welvaartsniveau ongeveer op hetzelfde peil als dat van Duitsland te houden. Openstelling van de Duitse markt bracht ook voordelen voor Nederlandse bedrijven, maar de voorgenomen integratie van de Nederlandse en Duitse economieën werd nooit uitgevoerd. In plaats daarvan kwam er steeds meer openlijke exploitatie, met als hoogtepunt de gedwongen *Arbeitseinsatz* van grote delen van de beroepsbevolking.⁶ Op dat moment was de hoop op nazificatie feitelijk al opgegeven.

De *Sicherheitspolizei* in Nederland had in principe dezelfde taken als haar Duitse tegenhanger. Een groot verschil was dat de *SiPo* in Nederland uit praktische noodzaak samen moest werken met de Nederlandse politie, die er aan ondergeschikt was. Op papier was het geheel één organisatie waarbij de Duitsers de bestuurslaag vormden. In de praktijk behandelde de *SiPo* ook allerlei zaken in detail, met name zaken waarin Duitsers of NSB'ers in betrokken waren. Zaken waarin Duitse staatsburgers of *Volksdeutschen* betrokken waren werden altijd door de Duitse diensten in plaats van de Nederlandse behandeld. NSB'ers die ergens van verdacht werden werden altijd door Duitsers of agenten die bekend stonden als Duitsgezind gearresteerd of verhoord.⁷ De openbare orde en veiligheid van Nederlandse

5 Konrad Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung* (Stuttgart 1968) 51.

6 Flap, *De Organisatie van de Bezetting*, 21-22.

7 Nederlands instituut voor oorlogs- holocaust- en genocidestudies, archiefnummer 77, inventarisnummer 335, Brief van 26 okt. 1943, *Behandlung festgenommener NSBer*.

burgers was ook een zorg van de *SiPo*, maar deze kon gemakkelijk gedelegeerd worden naar de Nederlandse politie. Voor de bescherming van de onderdelen van het bezettingsregime werd hier niet op vertrouwd. In 1941, toen de eerste vormen van verzet zich af begonnen te tekenen, haalde de *SiPo* een groot aantal *Schutztruppen* uit Duitsland naar Nederland om belangrijke doelen te beschermen, die tot dan toe door Nederlandse agenten werden bewaakt.⁸

De *SiPo* viel samen met de *SD* onder de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS)*, die weer verantwoordelijk was aan *Höhere SS- und Polizeiführer* Hans Albin Rauter. Binnen deze organisatie bestonden een aantal rivaliteiten, in het bijzonder de tegenstelling tussen de overheidsorganisatie *SiPo* en de NSDAP-organisatie *SD*.⁹ Daarbij kwam nog de invloed van de *SS*. *SS*-leider Rauter was in principe ondergeschikt aan het burgerlijk bestuur van Seyss-Inquart, maar stond in de praktijk direct onder Himmler, die de invloed van de *SS* zoveel mogelijk probeerde te vergroten, met name in de bezette gebieden. De *SiPo* werd bestuurd door enkel *SS*'ers, en fungeerde daarmee ook als een onderdeel van het *SS*-apparaat van Himmler. Dat de *SiPo* niet alleen een veiligheidsdienst was maar ook een *SS*-onderdeel blijkt wel uit de nauwe band met de *Zentralstelle für Jüdische Auswanderung*, de organisatie die verantwoordelijk was voor de deportatie van de in Nederland wonende Joden.¹⁰

8 NIOD, 77, 335 Brief van 16 sep. 1941, *Aufstellung von deutschen Schutzgruppen aus Reichsdeutschen in den Niederlanden*.

9 Flap, *De Organisatie van de Bezetting*, 142.

10 Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande*, 82 en NIOD, 77, 340, *Organisationsplan*.

Hoofdstuk 2 – Kleine verzetjes

Bij het woord verzet denkt men al vlug aan heldhaftige gewapende overvallen op distributiekantoren en persoonsregisters, of aan mensen die met gevaar voor eigen leven Joodse onderduikers herbergden. Maar verzet kent vele vormen. De ‘lichtere’ vormen van verzet zijn daden die niet of nauwelijks de bezetter zelf raakten, maar wel zijn autoriteit ondermijnden. Wat betreft Nederland is anjerdag een bekend voorbeeld, toen veel Nederlanders zich toiden met een witte anjer op de verjaardag van prins Bernhard om daarmee hun ongenoegen over de bezetting en hun loyaliteit aan het koningshuis te tonen.

Vlak na de oorlog werd verzet vooral gedefinieerd als acties die direct of indirect bedoeld waren om het bezettingsregime omver te werpen. Later kwamen historici met andere, uitgebreidere definities. De Duitse historicus Martin Broszat introduceerde de term *Resistenz* als een meer uitgebreide definitie van verzet. Hij definieerde dat als “elke vorm van opstand tegen op zijn minst totale heerschappij in de context van een asymmetrische machtsverhouding”.¹¹ Uitgaande van een regime dat elk aspect van de samenleving naar zijn ideologie wilt vormen betekent *Resistenz* elke daad die niet strookt met dit doel van het regime. Het omvat bijvoorbeeld daden zoals zwarthandel, illegaal slachten of lid zijn van een bepaalde geloofsgemeenschap. Daden die niet voortkomen uit een wens om het regime omver te werpen, maar die wel ondermijnend werken op de totalitaire claim van het regime. Het begrip *Widerstand* daarentegen betekent actief verzet met als doel het regime omver te werpen.

Een Nederlandse historicus die veel aandacht besteedt aan het kleine verzet is Chris van der Heijden. Volgens hem bestond het Nederlandse verzet voor het overgrote deel uit klein verzet, wat zo klein kon zijn als hard matten kloppen als er Duitsers voorbijliepen.¹² Klein verzet kwam inderdaad veel voor in Nederland. Het kwajongensachtige verzet wat van der Heijden beschrijft was natuurlijk ook makkelijk aangezien het om daden ging die niet verboden waren. Er waren ook vormen van klein verzet waar wel tegen opgetreden werd. Beide vormen kwamen veel voor, met name in de eerste oorlogsjaren, toen het ‘grote’ verzet nog georganiseerd moest worden en toen de Duitse repressie nog niet zo sterk werd gevoeld. Chris van der Heijden beschrijft de ‘kleine verzetjes’ als vrij zielige pogingen tot verzet die niets uithaalden. Het is onderdeel van zijn betoog dat verreweg de meeste Nederlanders de bezetting zonder verzet ondergingen en veelal ambigu stonden tegenover de Duitsers.

11 Ian Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (Londen 1993) 158.

12 Chris van der Heijden, *Grijs Verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002) 271.

In die context is het interessant om te kijken naar de mening die de Duitsers zelf hierover hadden. Als de Duitsers er een grote bedreiging in zagen dan geeft dat een heel andere betekenis aan het begrip. Klein verzet werd door de Duitse autoriteiten ook wel degelijk in de gaten gehouden. De reacties erop verschilden en waren afhankelijk van de dreiging die er in werd gezien, de moeite die het zou kosten om het te bestrijden en de doelen van het bezettingsregime in het algemeen.

Een vorm van klein verzet was simpelweg het uiten van een anti-Duitse mening. Vrijheid van meningsuiting was er niet, maar het was voor de Duitsers onmogelijk om ieders mening te controleren of om iedereen op te sluiten die iets ten nadele van Duitsland zei. In sommige gevallen ging er heel wat werk in zitten. Zo was er een kwestie waarin een lid van de Nederlandse SS zijn buurvrouw beschuldigde van het verdonkeremanen van brieven en kwaadspreken over het Duitse leger. De buurvrouw, de SS'er, zijn vrouw en de postbode werden door de *SiPo* opgeroepen en er werden uitgebreide getuigenverslagen opgesteld, met als conclusie dat het alleen maar een ordinaire burenruzie betrof.¹³ In een ander geval was er een klacht binnengekomen over een vrouw die bij de post werkte. Zij zou bij het horen van een radiobERICHT over de geallieerde invasie op Sicilië hebben gezegd: "Prima! Dat gaat goed zo!". Deze nogal kleine daad van verzet werd door de *Sicherheitspolizei* hoog opgenomen omdat zij werkzaam was bij de post, een vitaal stuk infrastructuur voor de Duitsers en geen instituut waar ze personen wilden zien met uitgesproken anti-Duitse meningen. Na onderzoek bleek het een misverstand te zijn. Ze had de radio in het venster gezet zodat haar buurvrouw kon meeluisteren. Op het moment dat haar buurvrouw vroeg of het apparaat goed stond antwoordde ze "Prima! Dat gaat goed zo!", juist op het moment van dat nieuwsbericht. Dat is althans zoals de betreffende vrouw en haar buurvrouw het omschreven.¹⁴ Ook in soortgelijke zaken blijkt dat de opgeroepen getuigen altijd een onschuldig klinkend verhaal klaar hebben waarvan het tegendeel niet bewezen kan worden.

Een aantal meer van dit soort kwesties scheppen het beeld van een politiedienst die nogal wat tijd en moeite besteed aan nutteloze naspeuringen. Door de beperkte mankracht probeerde de leiding van de *Sicherheitspolizei* ook wel om niet teveel aandacht te besteden aan dit soort zaken, maar om dit waar mogelijk te delegeren naar de Nederlandse politie, en om alleen enkele zaken aan te pakken om een voorbeeld te stellen of om bepaalde trends de kop in te drukken. Aan dat streven deed blijkbaar niet elke medewerker mee. Hier en daar blijven zulke kleinigheden opduiken in de archieven, en het leidde nooit tot arrestaties.

13 NIOD, 77, inv. nr. 1230, p. 35.

14 NIOD, 77, inv. nr. 1230, p. 105.

Eén van die trends waar de *SiPo* zich aan ergerden was het gedrag van bioscoop-bezoekers tijdens het Duitse bioscoopjournaal. Elke keer als er Nazi-kopstukken in beeld verschenen werden er door het publiek allerlei beledigingen geroepen. Dit kwam nog niet veel voor, en de *SiPo* trad hier op om te voorkomen dat dit een trend zou worden in heel Nederland. Waar dit gebeurde werden de bioscoopeigenaren op het matje geroepen, en er werd gedreigd met sluiting van de bioscoop als zij hun bezoekers niet rustig wisten te houden. Het publiek werd niet rechtstreeks aangepakt.¹⁵

Het was vaak onmogelijk of onpraktisch om de verspreiding van mondelinge of schriftelijke anti-Duitse uitspraken tegen te gaan. Dit werd dan ook niet altijd bestreden door repressie, opsporing of vervolging, maar door het maken van tegenpropaganda. Verzamelde vlugschriften en uitspraken werden door *SiPo*-afdelingen verzameld, vertaald en naar het centrale gezag doorgestuurd om als bron te worden gebruikt voor Duitse propaganda, die deze meningen probeerde te weerleggen.¹⁶

Er waren een aantal pragmatische redenen om niet altijd hard op te treden tegen klein verzet. In 1941 werden voor een aantal overtredingen geldboetes ingesteld als vervanging voor gevangenisstraffen. Het ging om overtredingen zoals samenkomsten van verboden verenigingen (zoals de padvindsters), het afscheuren van propagandaposters en anti-Duitse uitspraken. De bedoeling was om overvolle gevangenissen te voorkomen. Daarbij waren de boetes vooral bedoeld voor vrouwen en voor de jeugd. Mogelijk werden zij als minder bedreigend ervaren, of waren de Duitsers bang voor een slechter imago als ze veel vrouwen en kinderen zouden opsluiten.¹⁷

Klein verzet betekende ook het treiteren van NSB'ers en Duitsers die in Nederland woonden maar geen onderdeel waren van het bezettingsregime. In het eerste oorlogsjaar gingen de Duitse autoriteiten hier nog weifelend mee om. Er werden rapporten opgesteld over het pesten en ontslaan van Duitse werknemers en NSB-leden in Nederlandse bedrijven. Daar moesten maatregelen tegen worden genomen, maar welke dat waren wist men nog niet.¹⁸ Nadat het bekend werd dat het Rooms-katholieke werknemersverbond leden met nationaalsocialistische sympathieën het lidmaatschap ontzegde werd er een Duitse commissaris in die organisatie ingesteld, maar tot ergernis van de *SiPo* bleef deze praktijk gewoon openlijk doorgaan.¹⁹

Klein verzet was een bron van irritatie voor de *SiPo*, maar geen bedreiging voor het regime. Het was vooral een ondermijning van de Duitse propaganda-activiteiten. Waar mogelijk probeerde de *SiPo*

15 NIOD, 77, inv. nr. 335, Brief van 16 okt. 1943.

16 NIOD, 77, inv. nr. 335, Brief van 20 jan. 1945 en NIOD, 77, inv. nr. 1140, Brief van juni 1941.

17 NIOD, 77, inv. nr. 335, Brief van 5 sep. 1941.

18 NIOD, 77, inv. nr. 364, Brief van 29 jul. 1940 en NIOD, 77, inv. nr. 364, Brief van 5 aug. 1940.

19 NIOD, 77, inv. nr. 364, Brief van 5-8-1940.

klein verzet te bestrijden, maar hiervoor werden middelen gekozen die niet teveel mankracht kostten. Vanwege de economische belangen, die een hoge prioriteit hadden door de oorlog, werden stakingen als een grotere bedreiging gezien.

Hoofdstuk 3 – Stakingen

Stakingen waren een belangrijk onderdeel van het Nederlandse verzet en een aantal stakingen nemen een belangrijke plek in in de nationale herinnering. De februaristaking, de landelijke april-mei stakingen van 1943 en de spoorwegstaking van een jaar later staan bekend als daden van verzet waar een groot deel van de Nederlanders bij betrokken waren, of althans waar zij zich bij betrokken voelden. Deze stakingen staan ook bekend om hun ideologische lading. Het waren daden van verzet tegen de nazi-ideologie. De februaristaking begon in Amsterdam als protestactie tegen de Jodendeportatie. De april-mei stakingen waren een reactie op de gedwongen tewerkstelling in Duitsland van de voormalige krijgsgevangenen van het Nederlandse leger.²⁰ De spoorwegstaking van 1944 werd bevolen vanuit de Nederlandse regering in ballingschap om de Duitse oorlogsvoering te belemmeren om zo het geallieerde offensief in Nederland te vergemakkelijken.²¹ De februaristaking en de april-mei stakingen werden met geweld neergeslagen. In die gevallen werden de *Ordnungspolizei* en de *Waffen-SS* ingezet als aanvulling op het beperkte personeel van de *Sicherheitspolizei*. De spoorwegstaking werd niet gebroken. Daar werd het NS-personeel vervangen door personeel van de *Deutsche Bahn*, die alleen de Duitse treinen regelden. Het Nederlandse treinverkeer kwam stil te staan, wat een belangrijke oorzaak was van de hongerwinter.

Maar er waren ook talloze andere stakingen buiten deze bekende stakingen. En ze werden ook gevoerd om uiteenlopende redenen. Stakingen vanwege slechte werkomstandigheden die er voor de oorlog waren kwamen ook tijdens de oorlog voor. De moeilijke economische toestand gaf ontevredenheid bij werknemers die niet direct met het bezettingsregime te maken had. Een deel van de hier onderzocht zaken passen bij de definitie van verzet als *Widerstand*. Geen directe actie tegen het regime, maar het maakt wel dat het regime stroever werkt of het idee heeft dat het niet de totale controle heeft.

De acties die plaatsvonden buiten de grote, bekende stakingen zijn een interessant onderwerp om de denkwijze en de beweegredenen van de *Sicherheitspolizei* te onderzoeken. Dat er tegen de grote stakingen, die bovendien werden gevoerd uit anti-Duitse politieke motieven, hard werd opgetreden is te begrijpen vanuit het standpunt van de bezetter. Maar hoe werd er omgegaan met stakingen die niet direct tegen de bezetter waren gericht of die veel kleinschaliger waren? Wat voor bedreiging zag de *SiPo* hierin en wat voor reacties waren er?

20 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden* deel 6 2^e helft, 800.

21 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden* deel 10a 1^e helft, 363.

Tegen stakingen werd harder opgetreden dan tegen de kleine verzetjes, al vanaf het begin van de bezetting. Steeds werd er een soortgelijke aanpak gebruikt. De hardhandigheid van optreden was per situatie verschillend en afhankelijk van een aantal factoren. Ten eerste was het van belang in wat voor bedrijfstak de staking plaatsvond en wat het Duitse belang daar in was. Werk bij militaire installaties was een prioriteit. In augustus 1940 legden 180 arbeiders hun werk op een vliegveld bij Vlissingen neer omdat ze een hoger loon en kortere werktijden eisten. Dit werd direct de kop ingedrukt. Zes mensen die er van verdacht werden de staking te hebben georganiseerd werden gevangengezet. Soldaten werden ingezet om de staking te breken en er werd gedreigd met verdergaande maatregelen als het nog eens zou gebeuren.²² En dit was in de eerste bezettingsmaanden, toen het bezettingsregime in het algemeen nog mild optrad. Bij andere werkzaamheden bij vliegvelden was alleen het feit dat er opvallend langzaam werd gewerkt al reden genoeg om mensen vast te zetten en te dreigen met ernstige consequenties.²³ Ook een hoge prioriteit waren infrastructuur zoals energiecentrales en bedrijven die opdrachten uitvoerden voor de Wehrmacht. Scheepswerven werden bijzonder in de gaten gehouden, ook vanwege de vermeende communistische invloed in die bedrijfstak.²⁴ Bij een staking in een Amsterdamse confectiefabriek werd er eerst gekeken of er opdrachten voor de Wehrmacht werden uitgevoerd. Toen dat niet het geval was werd de zaak afgedaan als ‘typische Hollandse ongedisciplineerdheid’.²⁵ Sommige stakingen waren nauwelijks een reden tot zorg. Tegen een staking tegen de ontoereikende aardappeldistributie in Rijswijk werd alleen extra oplettendheid van de Nederlandse politie ingesteld. Het breken van de staking werd niet eens direct noodzakelijk geacht.²⁶

Verder zocht de *Sicherheitspolizei* in elke zaak naar mogelijke politieke motieven. Er werd gevreesd voor de propaganda-waarde van stakingen en de mogelijke verspreiding. De angst voor communistische agitators was erg groot. In alle gevallen waar de *SiPo* politieke motieven vermoedde werd er naar mogelijke communisten gezocht. In gevallen waar de instigators van een staking niet konden worden gevonden werden bij voorkeur de personen met een links verleden uitgezocht om een voorbeeld mee te stellen. In een geval kwam de *SiPo* in actie naar aanleiding van een artikel in het illegale communistische blad “De Waarheid” waarin een stakingsactie bij de Fokker fabriek werd beschreven. Volgens het artikel zouden arbeiders hebben gestaakt om een Duitse spion in hun midden ontslagen te krijgen. Onderzoekingen wezen uit dat die staking nooit had plaatsgevonden, maar alsnog werden er, volgens de *SiPo*, drie communistische sabotagecellen opgerold, waarvan negen personen ter

22 NIOD, 77, inv. nr. 364, Brief van 8 aug. 1940.

23 NIOD, 77, inv. nr. 364 z.d.

24 NIOD, 77, inv. nr. 1144 nr. 19572.

25 NIOD, 77, inv. nr. 1140 nr. 01315.

26 NIOD, 77, inv. nr. 1140 Brief van 28 apr. 1941.

dood werden veroordeeld.²⁷ Vondsten van communistische pamfletten rondom stakingen was al vlug een reden tot grote zorg. Of dit altijd terecht was is de vraag. Communistische verzetsgroepen claimden graag verantwoordelijk te zijn voor een actie ook al waren ze dat niet. En het lijkt erop dat de *SiPo* niet op zoek was naar politieke redenen die niet links waren.

Voor de *Sicherheitspolizei* was het belangrijk om op de hoogte te zijn van geplande stakingen en van stakingen die al voorbij waren. Geruchten over op handen zijnde stakingen werden zeer serieus genomen, al bleken de meeste van die geruchten ongefundeerd te zijn. Veel kleine stakingen werden door de bedrijfsleiding zelf opgelost zonder ingrijpen van de Duitsers. Om toch grip te hebben op de gebeurtenissen kwam er een meldingsplicht voor bedrijven. Deze werd niet altijd stipt nageleefd, tot ergernis van de *SiPo*.²⁸ Stakingen die in het bedrijf zelf al waren opgelost konden soms aanleiding zijn voor extra maatregelen. Er was een werkonderbreking bij de Nederlandsche Scheepsbouwwerf te Amsterdam omdat werknemers geen duidelijke informatie kregen over de werkomstandigheden bij eventuele *Arbeitseinsatz* in Duitsland. De werkonderbreking duurde maar 20 minuten, maar de *Sicherheitspolizei* vond het toch nodig om achteraf nog extra maatregelen op te leggen. 10 man werden enige tijd vastgehouden, wat volgens de *SiPo* zelf er voor zorgde dat er voorlopig geen verdere ongeregelheden meer voorkwamen. Nu was dit een kwestie die kort na de april-mei stakingen kwam, waardoor men misschien wat nerveuzer en bang voor uitbreiding was, maar dit soort gebeurtenissen kwamen ook eerder al voor. Een korte maar hevige staking in november 1940 bij de 'Heide-Maatschappij', een organisatie voor werkverschaffing die zich bezighield met landwerkzaamheden op het platteland van Noord-Holland, was een bron van grote zorg. De staking was al opgelost door ingrijpen van de Nederlandse politie. De *Sicherheitspolizei* was niet op de hoogte gesteld. Begin 1942 werd er een onderzoek ingesteld. De *SiPo* schatte de zaak ernstig in en dacht dat de staking wel eens tot landelijke onrust had kunnen leiden. De conclusie van het onderzoek was verder dat de grieven van de arbeiders (gebrekkige hygiëne, slecht eten, meer werkuren zonder aankondiging vooraf) grotendeels gerechtvaardigd waren. In dit geval werd de werkgever, een ambtenaar van de rijksdienst voor werkverruiming, ter verantwoording geroepen.²⁹ Ook werd er gezocht naar linkse agitators. Enkele voormalige CPN-leden werden gearresteerd.³⁰ Werkgevers werden verantwoordelijk gehouden voor stakingen van niet-politieke aard. Dit was iets dat Seyss-Inquart in mei 1941 stelde, evenals de straffen voor stakers en agitators: Minstens een jaar gevangenisstraf.³¹

27 NIOD, 77, inv. nr. 1140 Brief van 1 okt. 1942.

28 NIOD, 77, inv. nr. 1140, Brief van 14 jan. 1942.

29 NIOD, 77, inv. nr. 1140, Telegram nr. 01711 van 24 jan. 1942.

30 NIOD, 77, inv. nr. 1140, Rapport van 23 jan. 1942.

31 NIOD, 77, inv. nr. 1140, Brief van 20 mei 1941.

In de praktijk werden er niet altijd strenge straffen ingesteld. Bij een werkonderbreking in een metaalfabriek in Velsen, die al snel weer door optreden van de directeur werd beëindigd, werden er 15 werknemers, waarvan het vermoeden bestond dat ze als eersten het werk hadden neergelegd, door de *SiPo* opgepakt. Maar nadat de bedrijfsleiding had aangegeven dat de productie hierdoor gehinderd zou worden werd er besloten om deze mensen alleen voor een korte periode buiten werktijd vast te zetten en zij kwamen er verder met een waarschuwing vanaf.³²

Op een veel grotere schaal werden de februaristaking en de april-mei stakingen op een vergelijkbare wijze aangepakt, met als verschil dat daar de *Ordnungspolizei* en de *Waffen-SS* werden ingezet om de orde te herstellen en de stakers schrik aan te jagen. Het volgende patroon is te herkennen bij de aanpak van stakingen. Ten eerste ging het om het belang van het bedrijf voor de Duitsers. Werk bij militaire installaties had de hoogste prioriteit, gevolgd door bedrijven die Duitse orders uitvoerden, gevolgd door bedrijven die cruciaal waren voor de Nederlandse economie. De volgende maatstaf voor de bedreiging die er in een staking werd gezien was de sociale onrust die de staking teweeg bracht en de mogelijkheid dat ze zich zou uitbreiden. De *SiPo* ging er al snel vanuit dat een staking over zou kunnen slaan op andere bedrijven, ook als het geen staking uit politieke beweegredenen was. Ten tweede werd er gezocht naar de instigatoren van de staking en naar de beweegredenen. Instigatoren werden direct gearresteerd als ze werden gevonden, ook in lichte gevallen. Stakingen uit politieke motieven werden als bedreigender ervaren dan andere stakingen. In elk geval werd er direct naar 'links-radicale elementen' gezocht. Dat kwam er op neer dat personen met een CPN of SDAP-verleden gearresteerd werden. De aanwezigheid van linkse pamfletten was aanwijzing genoeg voor politieke motieven. Werden er geen agitatoren of communisten gevonden, dan werden er een aantal personen gearresteerd die als eerste het werk hadden neergelegd. Werden die niet gevonden dan werden er willekeurige werknemers gearresteerd om een voorbeeld te stellen. De voorkeur ging elke keer uit naar jonge mensen, zo tussen de 20 en de 35.³³ Hoe erg deze mensen gestraft werden verschilde per staking. Soms werden ze maar een paar uur vastgezet, maar bij gevaarlijke stakingen werden stakers tot lange gevangenisstraffen veroordeeld. Daar kwamen soms ook terdoodveroordelingen bij, met name waar het om communisten ging. In de april-mei stakingen werd het standrecht ingesteld, wat tot 100 doden leidde.³⁴ Ten derde werd er steevast gewaarschuwd met hardere maatregelen in de toekomst, richting werknemers maar ook tegen werkgevers als het vermoeden bestond dat de staking door slechte bedrijfsvoering was veroorzaakt. Ten vierde werd er

32 NIOD, 77, inv. nr. 1140, Brief van 15 dec. 1941.

33 Ibidem.

34 Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande*, 150.

gebruik gemaakt van machtsvertoon om de dreigementen kracht bij te zetten. Daarvoor werd gebruik gemaakt van troepen die op dat moment in de buurt waren. Zo liet de *SiPo* bij een staking in Schiedam, die eigenlijk weinig voorstelde, een regiment bewapende mariniers door de fabriekshal marcheren als waarschuwing.³⁵ Tijdens de grote stakingen werd er gebruik gemaakt van de *Ordnungspolizei* en de *Waffen-SS* om op grote schaal de stakers en de rest van de bevolking te intimideren.

35 NIOD, 77, inv. nr. 1140, Brief van 11 mrt. 1943.

Hoofdstuk 4 – ‘Terreur’- en sabotagegroepen

Het ‘echte’, ‘klassieke’ verzet, acties zoals sabotage, overvallen, moorden, bomaanslagen en spionage, door de Duitsers steevast als *Terror* omschreven, kwam in Nederland pas laat op gang. Dat wil niet zeggen dat er geen verzet was in het begin van de oorlog. Sterker nog, het eerste verzet tegen de Duitsers begon al in 1935. Een internationale communistische groep, waarvan de Nederlandse tak bekend stond als de Wollweber-Schaap groep, saboteerde in de jaren dertig Duitse, Italiaanse, Japanse en Spaanse schepen in West-Europese havens. Dit was een professioneel netwerk met cellen in België, Frankrijk, Nederland, Denemarken en Zweden. Explosieven werden ontvreemd uit mijnen in Noord-Zweden en naar verschillende havensteden gesmokkeld waar er vervolgens bommen van werden gemaakt die aan boord van schepen werden gebracht. Het lukte de Belgische tak om een Italiaans schip tot zinken te brengen en een Japans schip ernstig te beschadigen, maar de Nederlandse tak was minder succesvol. Eind jaren dertig waren er al een aantal leden van de groep door de Nederlandse politie opgepakt. Tijdens de Duitse inval in 1940 was de groep niet meer actief.³⁶ Voor de Nederlandse tak van de *Gestapo* was dit de eerste actie van de bestrijding van het verzet. In oktober 1940 werden een aantal leden van de groep gearresteerd en naar Hamburg gebracht voor ondervraging om meer leden op het spoor te komen. Dit moest snel gebeuren voordat de rest kon vluchten of onderduiken, maar blijkbaar bestond er op dit tijdstip binnen de organisatie niet genoeg vertrouwen in de Nederlandse tak om het verhoor zelf te regelen.

Voor dit soort vormen van verzet bestond uiteraard een hoge prioriteit bij de *Sicherheitspolizei*. In de eerste maanden van de bezetting overheerste in de interne berichtgeving vooral de infiltratie van buitenlandse saboteurs in Nederland. Allerlei geruchten over Engelse vliegtuigen die op landwegen zouden landen deden de ronde. In de meeste gevallen waren die geruchten nergens op gebaseerd en in andere gevallen werden de ingezetenen snel opgespoord. Bij zo een mogelijke landing in Breda werd de bevolking te hulp geroepen door een beloning uit te loven. Niet veel later zou die praktijk worden vervangen door strenge straffen op het verbergen van vliegtuigbemanningen.³⁷

Om verzet te ontmoedigen werden er simpelweg strenge straffen in het vooruitzicht gesteld. Sabotage en dergelijke leverden een doodstraf of gevangenschap in een kamp in Duitsland op. In het begin van de oorlog werden die straffen via een proces opgelegd, maar gaandeweg werd het strafproces steeds sneller en minder zorgvuldig. In september 1941 maakte Rauter het mogelijk om

³⁶ De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden* deel 2, 313.

³⁷ NIOD, 77, inv. nr. 1332, nr. 3940.

'links-radicalen elementen' direct naar Mauthausen te sturen zonder verder proces. De enige voorwaarde was dat dit aan Rauter moest worden medegedeeld. Dit gold voor communistische of socialistische verdachten die 'bijzonder actief' waren. Het was aan de lokale *SiPo*-afdelingen om daar hun eigen invulling aan te geven.³⁸ In september 1943 voerde Seyss-Inquart politiestandrecht in voor alle gevallen van verzet, inclusief mensen die verdacht werden van het verlenen van hulp. Ook hier werden praktisch geen voorwaarden aan verbonden zodat *SiPo*-afdelingen vrij spel hadden. Het standrecht was al eerder ingesteld bij de april-mei stakingen maar vanaf nu werd het permanent.³⁹ Voor hulp aan Joden bestonden altijd al strengere straffen. Zes maanden in kamp Amersfoort en, afhankelijk van de gezinssituatie, inbeslagname van het hele vermogen.⁴⁰

Er waren ook nog hardere maatregelen. Een aantal personen die om allerlei redenen niet officieel veroordeeld konden worden, vooral politieke gevangenen, werden onder de codenaam '*Nacht- und Nebel*' in het geheim naar Duitse kampen gebracht waar het grootste deel van hen omkwam.⁴¹ Een nog naaktere vorm van repressie waren de *Silbertanne* moorden. Vanuit Rauter en de *B.d.s.* Naumann kwam het idee om terreur te beantwoorden met tegenterreur, dat wil zeggen dat aanslagen zouden worden beantwoord met het doodschieten van als anti-Duits bekend staande personen, die verder onschuldig waren. Dit was vooral een reactie op het toegenomen aantal moordaanslagen op Duitsers, NSB'ers en leden van de Nederlandse *SS*. De moorden werden door de *SiPo* gepland, en uitgevoerd door Nederlandse *SS*'ers. In hoeverre deze gang van zaken bekend was in de Duitse overheidsinstellingen in Nederland is niet bekend, maar zeker is dat de leiding van de *SiPo* er een belangrijke rol in speelde. In de onderlinge communicatie werd er over deze moorden een stuk geheimzinniger gedaan dan in andere arrestatie-acties of deportaties. In telexberichten wordt er gesproken over het planten van bomen en het vinden van tuinmannen (waarmee respectievelijk moorden en moordenaars mee worden bedoeld). Enerzijds dienden deze acties om aanslagen vanuit het verzet te ontmoedigen, maar men was wel bang dat het bekend zou worden wie er precies achter deze aanslagen zat, wellicht uit angst voor een volkswoede. Bovendien betekende de *Silbertanne*-acties dat de *SiPo* niet in staat was om de werkelijke daders van de aanslagen tegen Duitsers en NSB'ers te vinden.⁴²

Harde straffen leidden niet tot minder verzet. Dat nam alleen maar toe. De specifieke bestrijding van het verzet werd overgelaten aan de lokale afdelingen, maar in een aantal gevallen waarin er sprake

38 NIOD, 77, inv. nr. 1175, Brief van 27 feb. 1942.

39 NIOD, 77, inv. nr. 1173, Interne dienstweisung van Seyss-Inquart, 14 sep. 1943.

40 NIOD, 77, inv. nr. 335, Brief van 8 okt. 1942.

41 NIOD, 77, inv. nr. 335, Brief van 12 jun. 1943.

42 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden* deel 7 2^e helft 1268 en NIOD, 77, inv. nr. 1181.

was van een golf aan activiteit werden er vanuit de landelijke *Sicherheitspolizei* speciale opsporingscommissies samengesteld, zoals bij een landelijke toename van sabotage en verdachte ongelukken begin 1943 en bij de ontdekking van een landelijk netwerk van verzetscellen die overvallen en aanslagen op Duitsgezinde personen pleegden in hetzelfde jaar.⁴³

Het onderzoek naar en de aanpak van het verzet ging lang niet zo professioneel als de Duitsers graag deden geloven. Er was een groot gebrek aan personeel. De *SiPo*, *SD* en *Abwehr* samen hadden landelijk slechts 700 mensen in dienst, inclusief (Nederlandse) typistes en chauffeurs.⁴⁴ Zij waren dus voor een groot deel aangewezen op de Nederlandse politie. Ondanks dat de Nederlandse politie bekendstaat als een collaborerende instelling was de *SiPo* vaak ontevreden over hun optreden. Politie mensen waren nog wel eens betrokken bij verzetsacties. Arrestaties van politie mensen kwamen vaak genoeg voor dat de lokale *SiPo*-afdelingen dit niet meer meldden aan de landelijke leiding, tot ergernis van de laatste.⁴⁵ Voor de beveiliging van voor sabotage gevoelige objecten werden in 1941 beveiligers uit Duitsland gehaald.⁴⁶

De *SiPo* verspilde nogal eens tijd en moeite aan miscommunicatie en het volgen van allerlei geruchten. In november 1940 werd er groot alarm geslagen bij het vliegveld Soesterberg. Er was een geheim vliegtuigonderdeel ontvreemd. Twee bataljons zetten de omgeving af en doorzochten alle voorbijkomende personen en voertuigen. Even later bleek het onderdeel gewoon in de hangar te liggen.⁴⁷ Op een ander moment arriveerde er een bericht van de bezorgde afdeling van de *Sicherheitspolizei* in Berlijn. Er zou een zeer ernstige bomaanslag op een auto vol *SS*'ers hebben plaatsgevonden bij de Nederlandse grensplaats 'Dareenen'. Waarop de Nederlandse afdeling aangaf niets te weten van een aanslag en dat die plaats niet bestaat.⁴⁸ Na een anonieme tip over een dikke, kale, ietwat kreupele man die een spion zou zijn en zou rondlopen op de markt in Zwolle volgt een briefwisseling, waarbij pas na vijf maanden geconcludeerd wordt dat niemand een dergelijk persoon kent in Zwolle en dat het eigenlijk geen geloofwaardig verhaal is.⁴⁹ Anti-Duitse pamfletten werden in grote hoeveelheden gevonden, maar het bepalen van de herkomst was vrij lastig. In sommige gevallen kon de *SiPo* de papiersoort aan een drukkerij koppelen, maar in de meeste gevallen was men afhankelijk van externe tips over drukkerijen. Soms trok men gemakkelijke conclusies; in een geval werd er bij een voormalig SDAP-lid hetzelfde type papier gevonden als waar illegale pamfletten mee

43 NIOD, 77, inv. nr. 335, Brief van 30 jun. 1943 en NIOD, 77, inv. nr. 335, Brief van 27 jan. 1943.

44 C.J. Lammers, *Macht en gezag van de Duitse bezetter* (Amsterdam 1990) 135.

45 NIOD, 77, inv. nr. 335, Brief van 16 okt. 1943.

46 NIOD, 77, inv. nr. 335, Brief van 16 sep. 1941.

47 NIOD, 77, inv. nr. 1332, p. 114.

48 NIOD, 77, inv. nr. 1176.

49 NIOD, 77, inv. nr. 1173, nr. 27813.

gedrukt waren. Het feit dat deze persoon voormalig SDAP-lid was was al genoeg om hem op te pakken.⁵⁰

Nadat de Duitse bezettingsautoriteit bekend had gemaakt dat er een mogelijke noodtoestand zou komen in het geval van een geallieerde landing op de Nederlandse kust in 1944 werden er op grote schaal pamfletten verspreid die opriepen om hier niet aan mee te werken. De *Sicherheitspolizei* zette een grote actie op touw om degenen die hier achter zaten te arresteren. Er werden in verschillende plaatsen 83 personen gearresteerd, maar die hadden weinig te maken met het doel van de actie. De beschuldigingen liepen uiteen van 'Führerbelediging' tot actieve deelname aan een sabotagegroep. Verreweg de meeste arrestanten waren personen die ondergedoken waren om de *Arbeitseinsatz* te ontlopen. Het lijkt erop dat dit soort acties uitliepen op een algemene razzia bij gebrek aan aanwijzingen wie de echte daders waren. Het is wel zo dat deze acties bedoeld kunnen zijn geweest om een voorbeeld te stellen.

50 NIOD, 77, inv. nr. 1230, p. 2.

Conclusie

Zowel rechtstreekse daden van verzet als kleine verzetjes waren de Duitsers een doorn in het oog. Het verzet in Nederland was weliswaar veel kleiner dan in veel andere landen, maar toch maakte de *Sicherheitspolizei* zich grote zorgen over de ontwikkeling ervan. De grote stakingen werden hard neergeslagen, en bij kleinere stakingen was er een grote vrees voor escalatie. Al in september 1940 werd er gevreesd dat de staking bij de Heide-Maatschappij tot landelijke onlusten zouden leiden. Het beeld in de huidige historiografie van Nederland in 1940 is dat van een kalm land waar iedereen de Duitse overwinning min of meer had geaccepteerd. Dat klopt ook wel, maar de Duitsers wisten niet of dat ook zo zou blijven en vreesden steeds voor een omslag. Tegelijkertijd bestond er ook de hoop voor toekomstige vredige samenwerking met het 'Germaanse broedervolk'. Naarmate de oorlog vorderde en het duidelijker werd dat de Duitse overwinning verre van vanzelfsprekend was bleek ook de weerstand tegen de bezetting te groeien. Tegelijkertijd hadden de Duitsers meer inzet van de Nederlandse economie en arbeidskracht nodig, wat met steeds meer repressie gepaard ging. Verzet werd steeds harder aangepakt. De opsporingsmethodes verbeterden niet, met als gevolg dat verdachten van kleine verzetjes bij nader onderzoek vrijuit gingen en dat er voor de bestrijding van sabotage- en terreurgroepen naar collectieve straffen werd gegrepen, met als dieptepunt de willekeurige moorden op burgers en het wegvoeren van gijzelaars. Verder werden er bij elke vorm van oproer direct mensen opgepakt die geassocieerd werden met socialisme of communisme, los van enige gerichte verdenking. Het resultaat was dat er veel mensen gevangengezet of geëxecuteerd werden, waarvan maar een klein deel daadwerkelijk verzet had gepleegd.

Voor toekomstig onderzoek zou het nuttig zijn om eens een grote studie naar het Duitse optreden tegen het verzet te beginnen. Een systematische studie naar alle bestrijdingsacties van zowel de regionale afdelingen als de landelijke leiding zou een veel gedetailleerder beeld kunnen geven dan het overzicht wat hier is beschreven. Met al die gegevens kunnen er wellicht meer verbanden worden ontdekt tussen de Duitse oorlogsdoelen, de praktische gevaren die zij in het verzet zagen en de ideologische invloed op hun handelingswijze.

Literatuurlijst

Flap, Hendrik en Arts, Wil (ed.), *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam 1997).

van der Heijden, Chris, *Grijs Verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2002).

de Jong, Loe, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969-1994).

Kershaw, Ian, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (Londen 1993).

Kwiet, Konrad, *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung* (Stuttgart 1968).

Lammers, C.J., *Macht en gezag van de Duitse bezetter* (Amsterdam 1990).

Archief van het Nederlands instituut voor oorlogs- holocaust- en genocidestudies.